

О. П. Моця *

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ПОСЕЛЕНСЬКІ СТРУКТУРИ ПІВДНЯ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Робота присвячена загальній характеристиці поселень-ких структур середньовічних часів, котрі зафіксовані на території України та деяких суміжних землях часів Середньовіччя. Тут відомі численні міста, замки, відкриті поселення, у яких проживали автохтони-землероби — піддані Київської Русі, Української Козацької держави або ж іноземних державних структур (Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського, Речі Посполитої і т. п.). Населення різноманітних населених пунктів знаходилося на різних щаблях у своїх взаєминах, що й дозволяло активно функціонувати їх утворенням.

К л ю ч о в і с л о в а: середньовіччя, феодалізм, місто, замок, село, соціальний організм, держава, взаємини, аграрне суспільство.

У багатьох країнах Європи і Америки вже декілька десятиліть розробляється та реалізується концепція «археології поселень», суть котрої можна окреслити так: визнання значної ролі давніх поселень для реконструкції соціально-економічних інституцій, що залишило конкретне тогочасне людське суспільство. Як підкреслював Г. Р. Уїллі: «Поселення являють собою більш пряме відображення соціальної та економічної діяльності стародавньої людини, ніж більшість інших аспектів культури, доступних археологу». Він також визначив конкретні операції для розуміння можливостей використання наявної інформації: «...спосіб, яким людина розміщує себе в оточуючій місцевості. Це стосується жител, їх місця й характеру, та розташування інших споруд, пов'язаних із життям громади. Поселення відображають природне середовище, рівень технології, на якому діють їх будівничі і різні інститути соціальної взаємодії та контролю для підтримання стабільності цієї культури» (Проблеми изучения ... 1990, с. 4, 5).

Повною мірою це стосується середньовічних об'єктів півдня Східної Європи — земель,

де нині переважно розміщені сучасні українські терени. Таке твердження «перегукується» із однією з останніх гіпотез про складові частини середньовічної східнослов'янської цивілізації. Згідно зі згаданою точкою зору, вона складалася із власне Київської Русі, Новгородської республіки, Руської Півночі та центральноруських князівств (Кузык, Яковец 2008, с. 9). Неважко простежити, що територія першої із вищеназваних складових належить до більшої частини південного регіону Східної Європи, де за часів розвинутого середньовіччя були розміщені декілька давньоруських земель-князівств, що мали й певні регіональні відмінності зі східнослов'янською Північчю та Північним Сходом.

Що стосується поселенських структур тих часів, маємо факт наявності чи відсутності такої специфічної категорії пам'яток, як погости. Їх появу дослідники пов'язують із діяннями великих князів київських у тих місцинах, котрі входили (або не входили) до зони регулярного «полюддя» — тобто там, де «сильні світу цього» робили спроби і бажали створити зони власного контролю. За даними писемних джерел, дослідники прийшли до висновку про поступове формування на нових підвладних теренах системи «верв—погост—волося». Надалі вона відчутно трансформувалася: на східнослов'янській Півночі середня із названих ланок отримує своєрідне «друге дихання», у той час як на Півдні погости припиняють своє існування.

Безсумнівно, праві ті, хто пояснює такі зміни географічною специфікою окремих регіонів. На безмежних просторах Східної Європи ґрунтово-кліматичні умови та інші екологічні фактори істотно впливали на саму систему розселення, і зокрема на рівень щільності населення, з якого стягувалися феодальні податі. Північна і Південна Русь тут значно відрізнялися між собою, що й призвело до змін у соціально-економічному житті: кількості додаткового продукту, який відчувувався із конкретного населеного пункту в сільській міс-

* МОЦЯ Олександр Петрович — член-кореспондент НАН України, професор, завідувач відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0001-9032-0881, oldrus@ukr.net

цевості чи громади на Півдні, було достатньо для подальшого передавання безпосередньо представникам феодального стану минаючи таку ланку, як погост. А на Півночі аналогічна ланка виявилася об'єктивно необхідною не лише у домонгольські, але й у більш пізні часи, у зв'язку із розрідженістю місцевого населення (Русь в IX—XIV веках 2002, с. 67). Тож на південних територіях традиційна поселенська схема «місто—замок—село» виявилася більш універсальною, хоча з часом кожна із названих ланок протягом Середньовіччя також зазнала значної трансформації.

Початок процесу містоутворення на розглянутих територіях розселення східних слов'ян відбувався у часи формування у них цивілізаційних структур. Основним осередком у цьому стали землі Середнього Дніпра — давнього економічного, адміністративного, військового і культурного центру зі столицею у Києві, хоча зародження урбаністичних центрів відоме і у інших місцевостях. Вивчення ранньої історії урбаністичних осередків особливо успішно проводилося в останні десятиліття минулого ХХ ст., коли на відміну від досить безапеляційного формулювання «місто — центр ремесла і торгівлі», з'явилося нове визначення: *«давньоруським містом слід вважати постійний населений пункт, в якому, з широкою сільською округою — волостю — концентрувалася, перероблялася й перерозподілялася більша частина виробленого там додаткового продукту»* (Древняя Русь 1985, с. 52).

Таке визначення давньоруського феодального міста, зроблене А. Кузою, відображає всі його основні соціально-економічні функції та дозволяє, використовуючи кількісні і якісні критерії, досить обґрунтовано виділяти місто з-поміж інших укріплених поселень тих часів. І у цьому розумінні давньоруські та східні міста, аж до ХІІІ ст., певною мірою розвивалися паралельно й аналогічно за основними принципами та темпами під час формування власних цивілізаційних структур (Большаков 1984, с. 10—11).

Подібне розуміння суті середньовічних урбаністичних центрів на розглянутій території практично тоді ж сформулював П. Толочко, який зазначав, що становлення міських форм життя на Русі не проходило за єдиною соціологічною схемою. Такі процеси були багатолінійними й реалізувалися по-різному. Умовно можна виділити три основні шляхи містоутворення: торговельно-ремісничий, общинно-феодальний і власне феодальний (держав-

ний). Їх становлення відбувалося у значній мірі одночасно, але на основі різних «стартових майданчиків». Перший шлях виявився безперспективним, оскільки обумовлювався не так внутрішніми, як зовнішніми причинами. Общинно-феодальний і власне феодальний (тобто державний) шляхи формування міст стали закономірною еволюцією нових феодальних форм життя, що виникли із потреб розвитку самого східнослов'янського суспільства. Міста ставали центрами давньоруської державності, основними функціями котрих являлися адміністративно-політична, реди-стрибутивна (концентрація та перерозподіл додаткового продукту), а також культова. Для хліборобської округи давньоруське місто являлося природним середовищем, котре власне й «народжувалося» цією округою та без неї і не сприймалося.

Тісний адміністративно-політичний та господарський зв'язок давньоруських міст з сільськогосподарською округою обумовив певну специфічність тогочасного соціально-економічного життя країни. Ремесло і торгівля, у своїй основі загалом достатньо розвинуті, все ж не являлися основою їхнього розвитку. Обсяг додаткового продукту цих галузей був відносно незначним у загально економічному балансі тогочасного суспільства. Міста зростали і розвивалися передусім за рахунок додаткового продукту, котрий створювався у сільськогосподарському секторі економіки держави, на який вона мало право претендувати через значну концентрацію у їх поселенських структурах соціальної знаті із числа землевласників. Окрім того, міста мали безпосередній і тісний зв'язок із сільськогосподарським виробництвом (Толочко 1989, с. 233).

Такі тісні контакти міста і села на межі двох тисячоліть навіть дозволили Б. Рибаківу вбачати у тодішніх крупних урбаністичних центрах колективні замки земельних магнатів усього князівства або хоча б їх конкретної значної округи (Древняя Русь 1985, с. 94). Міста відрізнялися від замків не лише за власними специфічними функціями, а і за площею: якщо перші мали укріплену територію як мінімум 2—2,5 га і складалися не менш як із двох укріплених частин, то другі мали лише один захищений майданчик розмірами загалом 1,0 га (Куза 1983, с. 32; Кучера 1984, с. 72). Але, все ж слід зазначити, що дослідження цієї групи пам'яток на цьому етапі їх вивчення заслуговує на значно більшу увагу. У зв'язку з цим, інтерес також викликають пункти пере-

бування військових підрозділів — гарнізонів — на кордонах як усієї держави, так і окремих земель-князівств, а контингенти тимчасового населення у них знаходилися повністю або переважно на утриманні центральних владних структур. Говорячи про замки, слід також підкреслити таку важливу деталь, як відсутність постійного й стаціонарного приміщення на його площі — адже основне його місце розташування було в урбанізаційному центрі (Моця 2000, с. 22, 34). Цьому питанню ми знаходимо аналогії на південь від Русі: *«Характерною особливістю Візантії, як і інших балканських країн, являлася відсутність феодальних замків у істинному розумінні слова. Вотчини мали укріплення, у наявності були й охоронні бапти-сховища, але, як правило, самі володарі, за винятком сезонних робіт, проживали у містах, де вони мали власні садиби»* (Литаврин 1985, с. 119).

Територіально й хронологічно міста виникали за ступенем ствердження державності у східнослов'янському середовищі, феодалізації та окняження давньоруських земель, а пізніше за ступенем поширення феодальної роздробленості. Звичайно, це лише загальна тенденція процесу містоутворення, котра мала конкретні прояви в певних місцевостях. Загалом же історія давньоруських міст (зокрема південно-руських) свідчить: вони виникали передусім у досить щільно заселених місцинах. У них концентрувалася військово-родова знать, яка поступово перетворювалася на феодальну, і яку обслуговували купці та ремісники. Зростання і значення таких міст багато в чому залежало від розмірів та заселеності їхніх округ-волостей — тобто від можливості вилучати із сільського господарства більше сировини, продуктів споживання й промислів.

Але спільним і головним для всього процесу містоутворення у цілому було те, що урбанізаційними центрами в Східній Європі ставали лише ті населені пункти, де у вигляді суспільних внесків, данини, судових податків, військових контрибуцій, концентрувався, перерозподілявся та перероблявся додатковий продукт. І ще одне — навколо кожного урбанізаційного центру завжди формувалася сільськогосподарська округа (Куза 1989, с. 162).

Повертаючись до питання впливу географічного чинника на процес містоутворення, слід звернути увагу на дискусію між П. Толочком і Є. Носовим з цього приводу. Якщо перший аргументовано, з нашої точки зору, відстоює аграрний характер давньоруського міста, то другий значною мірою «реанімує» теорію

В. Ключевського про «першопоштовх» у цьому неоднозначному процесі торговельних операцій різного рівня, а сільськогосподарським операціям із округи відводиться лише другорядна роль (Толочко 2000, с. 86—90; Носов 2008, с. 133—146).

Але такі протиріччя цілком нівелюються за рахунок якраз географічного чинника: на східноєвропейському півдні, де природні умови цілком сприяли ефективному сільськогосподарському виробництву, а тому «дари ланів» (сучасною мовою) становили вагому частку додаткового продукту, така його концентрація в урбаністичних осередках була цілком логічною. На півночі — за гірших умов для хліборобства зокрема і сільського виробництва у цілому, — де людський потенціал у ті часи являвся набагато меншим на одиницю площі, торговельні операції відігравали набагато більшу роль у становленні перших східнослов'янських міст. Таким компромісом думок згадане питання цілком може бути вирішене.

Після глобальної катастрофи у першій половині XIII ст. — навали орд Батия — у процесі містоутворення на півдні Східної Європи сталися відчутні зміни. У межах степового регіону та в порубіжних лісостепових зонах спочатку виникають т. зв. степові міста, загалом без спеціальних укріплень і розміщені на важливих торговельних маршрутах (на перевозах через річки, міжнародних шляхах, морському узбережжі і т. п.). Пізніше, в часи Османської імперії, у цій географічній зоні з'являються турецькі міста та фортеці — форпости із новими елементами пізньосередньовічної фортифікаційної культури, котрі значно вплинули на топографію урбаністичних осередків автохтонного населення землеробів та зв'язок із оточуючими територіями (Єльніков 2008, с. 120—136; Біляєва 2012, с. 212—245). Але у цьому випадку основна увага буде приділена якраз розвитку місцевих традицій містоутворення.

У зв'язку з цим, багатьом спеціалістам нові часи бачаться так: *«XIII— перша половина XVII ст. — важлива доба в історії українського народу і його культури. Своєрідність побуту, витонченість речей повсякденного вжитку, поетичність звичаїв і обрядів, моральні засади світогляду, яскрава літературна й мистецька творчість, поступове утвердження елементів наукового мислення — все це відображало ментальність та самосвідомість українців і водночас було чинником дальшого їхнього саморозвитку. Багатство і розмаїття культури українців зумовило своєрідність і неповторність їхнього*

внеску в скарбницю світової культури» (Історія... 2001, с. 5).

І далі вже про другу половину XVII—XVIII ст.: *«Це була переломна епохальна доба, коли невибагливий і повільний плин суспільного життя, характерний для середньовіччя, змінився різким протистоянням, своєрідним катклізмом, що докорінно позначився на всіх сферах життєдіяльності — політичній, економічній, соціальній, конфесійній. Багато в чому визначною ця доба стала і для розвитку національної культури, яка, попри воєнні лихоліття, роз'єднаність українських земель і перешкоди з боку чужоземних режимів, продовжувала успішно розвиватися в загальному контексті всесвітнього культурно-історичного процесу, збагачуючи його і одночасно духовну скарбницю власного народу»* (Історія... 2003, с. 5). Але при цьому необхідно враховувати і зовнішні фактори у розвитку тогочасного суспільства, адже різні частини старої Київської Русі були під впливом та контролем правителів різних іноземних країн аж до створення власної Української Козацької держави.

Зокрема під час утворення та укріплення єдиної Руської централізованої держави розвиток міського життя отримав новий напрям. Ускладнилася соціальна структура міста, укріпилося положення посадського «світу», виросло економічне значення міщан у масштабі всієї країни. Але одночасно посилилася адміністративна влада держави над міським населенням, що мала феодально-кріпосницькі риси, поглибилася майнова диференціація посаду.

Розглядаючи розвиток тогочасного міста як економічного й політичного організму в системі феодальної держави, можна зробити висновок, що до монгольського нашествия він проходив у напрямі типовому для ранньофеодальних держав усієї Європи, який на Заході склався в особливий міський устрій; цей напрям сприяв формуванню майбутніх ранньокapіталістичних відносин. А у Московській Русі і на частині українського Дніпровського Лівобережжя цей нормальний шлях розвитку в XIII ст. перервало монголо-татарське нашествя, в результаті чого було порушено стабілізуюче співвідношення між економічними й політичними факторами містоутворення, що однаково відповідали феодалізму. З цього на цій території міста почали далі переформовуватися переважно під впливом політичного фактору — з міст князівсько-вотчинних на міста государевих, адміністративних центрів єдиної держави (Карлов 1976, с. 62, 68). На українських теренах така тенден-

ція особливо проявилася після загибелі держави Б. Хмельницького.

На Дніпровському Правобережжі — між Карпатами та Дніпром — еволюція міст відбувалася іншим шляхом: тут на першому місці відчувався вплив Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського, а потім Речі Посполитої.

У фортифікаційному мистецтві укріплених поселень головним нововведенням стало обладнання кам'яних оборонних споруд для використання метальної артилерії. Окрім того, почали використовувати кам'яні башти на зразок західноєвропейських донжонів. Це збільшувало ефективність нових видів зброї — арбалета й металевих машин під час оборони тих же міст та замків. Як зазначає О. Мальченко та інші дослідники, замок — це середньовічна або ж нового часу оборонна споруда, принаймні частково мурована. Саме слово «замок» з'являється у XV ст. на східнослов'янських землях і означає практично те саме, що і попередній «город» X—XIII ст., тобто місце замкнуте, огорожене укріпленнями (земляними, дерев'яними чи мурованими). Таким чином, різниця між ними досить умовна і щодо східнослов'янських земель застосовується скоріше для визначення нового історичного періоду у суспільних відносинах, ніж винятково у фортифікаційній системі оборони. При цьому слід зазначити, що велику кількість замків та міських укріплень XV — середини XVII ст. було побудовано на місці запустілих городищ попередніх часів. Використання давніх укріплень з метою оборони у нові часи значною мірою впливало на всю фортифікацію: їх довжину, площу та обумовлювало саму систему оборони. У соціальному відношенні в урбанізаційних центрах Східної Європи все більшого поширення отримало Магдебурзьке право, котре означало міську автономію, міське самоврядування із власним судочинством, котре здійснювалося через виборні органи — ради. Але зайняття сільським господарством залишалося в значній мірі пріоритетним для більшості жителів.

Закріплення за Литвою та Польщею майбутніх сучасних українських земель на початку XV ст. зумовило на степовому кордоні цих державних утворень традицію баштової системи оборони у замковому будівництві. Вона полягала у поєднанні стін і башт замку у новий оборонний вузол. Башта тепер завжди була об'єднана із оборонним муром, помітно вивисувалася над ним і призначалася для фланго-

вого захисту цього муру. Також, завдяки своїй значній висоті та обширній системі стрільниць із великим радіусом бою, вона послужила посиленню контролю над місцевістю. Та і фланкуючі башти прийшли на зміну баштам старих конструкцій — вежам, характерною особливістю котрих було те, що вони не виступали за лінію оборонних валів, тобто не передбачали фланкуючого вогню. Але поряд із баштовою системою існувала й давня стінова, котра застосовувалася лише для оборони. У той же час важливим завданням оборони замків дерев'яно-земляної конструкції, котрі із середини XVI ст. у прикордонній смузі складали значну більшість, було утримання супротивника на певній відстані від стін з метою запобігання підпалу споруди в цілому. Для цього їх досить часто закладали із зовнішнього боку прошарками глини або піску, що утримувалися плотом (Мальченко 1996, с. 5—12).

Вищеописана інформація стосується земель сучасної Правобережної України. А на Дніпровському Лівобережжі продовжувала панувати стара дерево-земляна традиція зведення аналогічних укріплень, котра базувалася на давньоруській основі. Місцевий розвиток фортифікації був безпосередньо пов'язаний із наявним будівельним матеріалом у цій місцевості, але розміри нових укріплень були меншими ніж у попередні часи. Зумовлювалося це незначною кількістю населення нових фортець. Але все ж кордони Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського, а потім Речі Посполитої, укріплювалися системою нових укріплень, хоча існувала і відмінність у порівнянні із московськими традиціями. Справа була у тому, що останні були державними, тоді як литовські чи польські — приватновласницькими. Для московської оборонної архітектури були характерними потужні дерево-земляні конструкції зі зрубів, котрі прикривалися чотирьох- або багатогранними баштами. Зазвичай московські укріплення мали дуже чітке планування й регулярні обриси. А на територіях їх супротивників у цих лівобережних районах Дніпра загальних фортифікаційних канонів взагалі не існувало. Кожен володар на свій власний розсуд укріплював замок чи фортецю. Тут переважали легкі гострокольні конструкції, відкриті башти та інші споруди (Бондар 2015, с. 11—15).

Ще раз повертаючись до ситуації на землях між Карпатами та Дніпром слід зазначити, що в розглянутий хронологічний період для Волині була характерною (хоча і не дуже поши-

реною) група т. зв. стіжкових городищ, котру об'єднувала їхня зовнішня форма: добре морфологічно виражене підвищення із відносно горизонтальним майданчиком для проживання. Аналогічні пам'ятки з'являються у Центральній та Східній Європі (Німеччина, Чехія, Польща, Україна) в період пізнього середньовіччя і належать до феодальних замків. Такий тип городищ слід пов'язувати з одним із етапів розвитку містобудування у поліській зоні, що було зумовлено специфічними кліматичними, соціально-економічними та зовнішньополітичними умовами функціонування тогочасного суспільства в конкретній географічній зоні. Штучний характер насипів не викликає сумнівів. Вони не обмежувалися валами та ровами, а іноді були укріплені фортифікаційними спорудами іншого типу — насипним ескарпом (Панишко 2011, с. 329, 336).

Не менш цікавим з історичної точки зору є історичний період функціонування структур Української Козацької держави XVI—XVIII ст., котрий охоплює кінцеву фазу пізнього середньовіччя і захоплює початок раннього модерну. Тоді найбільш суттєві зміни у зовнішньому вигляді населених пунктів були зафіксовані у матеріалах укріплених поселень і у деталях їх фортифікаційних особливостей. Так, у другій половині XVI — на початку XVII ст. під час облоги замків почали використовувати довгоствольні гармати, що стріляли вже залізними ядрами. Це, у свою чергу, призвело до модернізації баштової й застосування бастейової системи оборони. На території південно-східних кордонів Речі Посполитої такі бастей у більшості укріплень, де вони замінювали башти, виступали так само в ролі великих башт, розташованих у місцях найбільшої загрози. Вони також виконували роль охорони замкової брами і флангового обстрілу ближнього передполля.

Специфічною особливістю українського степового порубіжжя стало будівництво трикутних за формою бастейових замків, котрі були органічно пов'язані із місцевою традицією мисового розташування укріплень. А на більш округлих півостровах русел річок та на берегових узвишшях будували бастейові замки чотирикутної форми. Системи баштова й бастейова були старішими і менш досконалими, ніж бастіонна, але в першій половині XVII ст. всі вони існували одночасно. Для більшості замків прикордонних територій, невеликих за розмірами і недоступних завдяки своєму вигідному розташуванню на місцевості, вистачало

для захисту вежових бастей і башт (Мальченко 1996, с. 12—15).

Вищевказане переважно стосується правобережних дніпровських районів, де інтенсивно розвивалося кам'яне будівництво. А на Дніпровському Лівобережжі укріплення традиційно будувалися із дерева; вони переважно мали легкі гострокольні («острожні») конструкції.

Ще однією й досить специфічною групою археологічних пам'яток козацької доби були січі Нижнього Дніпра, де, власне, й проживали запорожці — незалежний авангард Війська Запорозького. Всього у різний час їх існувало менше 10, хоча в літературі є згадки про більшу їх кількість. Однак археологічних свідчень щодо них поки-що не виявлено.

Своє місце розташування ці пам'ятки змінювали із різних причин: руйнація ворожими військами, вимоги зверхників іноземних держав і т. п. Січі Нижнього Дніпра відіграли важливу роль в історії України впродовж XVI—XVIII ст., але з господарської точки зору мало впливали на економіку країни. Кожна із них була фортецею, оточеною із усіх боків валом висотою інколи понад 10 м і глибоким ровом перед ним. З боку Дніпра вони, як правило, омивалися його річищами, де, власне, стояв козацький флот й приставали купецькі кораблі. Перед валом споруджувалися «вовчі ями», а десь поблизу розміщувалися цвинтарі (Телегін 1997). До складу конкретної Січі входили окремі округи, котрі носили об'єднувальну назву «паланки» (усього вісім) — укріплення невеликих розмірів, де зосереджувалася військово-цивільна адміністрація округи. Але досі археологічних досліджень на подібних об'єктах не проводилося. Як і на площах зимівників — окремих угіддях, де вільні від служби козаки займалися мисливством, рибальством, бджільництвом або ж сільським господарством. І у цих випадках польові роботи поки-що не проводилися.

Провівши коротке дослідження укріплених поселень середньовічної епохи на території Східної Європи перейдемо тепер до місць проживання основної демографічної групи тих часів — жителів ординарних сіл. І розпочати це слід із нагадування, що історія селянства є однією із головних тем у вивченні епохи феодалізму у цілому. Адже воно в ті часи складало головну виробничу масу і у демографічному відношенні явно домінувало. Селянство в широкому значенні охоплювало усіх дрібних селянських виробників, які вели індивідуальне господарство власними силами й засобами ви-

робництва і для яких трудова діяльність складала їх найважливішу функцію. А сама аграрна економіка, як перший вид виробничого господарства, стала відправним пунктом швидкого створення т. зв. другої — «олюдненої», — природи, формування власної, надприродної основи всесвітньо-історичного процесу, підняття людства на ступінь цивілізації. Це цілком стосується і території сучасної України в середньовічні часи.

Якраз у результаті праці самих селян розвивалося сільське господарство: вони зробили найбільший внесок у вдосконалення знарядь обробітку ґрунту (рала, плуга і т. д.), вивели нові сорти зернових і технічних культур, нові породи худоби. Досить успішно розвивалися різноманітні ремесла, що також накладало свій відбиток на весь соціально-економічний потенціал тогочасного суспільства. Але, як зазначав у свій час Ф. Бродель, навіть у XV—XVIII ст. світ являв собою все ще велику країну, де від 80 до 90 відсотків людей жили плодами землі і тільки ними. Разом із формуванням відносин соціально стратифікованого суспільства, появою урбаністичних центрів (про котрі йшла мова вище), на східноєвропейських теренах, і зокрема на півдні, йшло оформлення сіл у власному значенні цього терміну як особливого типу протилежних містам поселень. Тут концентрувалося сільськогосподарське виробництво — землеробство, скотарство і промисли, розвивалося ремесло, відбувалися торговельні операції. І ще одне важливе спостереження: в кінці I — перші століття II тис. н. е. між містом і селом в багатьох сферах життя існували паритетні відносини (Село Київської Русі 2003, с. 3, 193; 2009).

Серед численних праць, пов'язаних із вивченням історії східноєвропейського села середньовічних часів у цілому, слід згадати фундаментальну роботу Б. Грекова, у котрій він зазначав, що феодальна земельна власність і селянське господарство лягли в основу суспільного життя Русі на багато століть (Греков 1952, с. 43). А дослідження останніх десятиліть вказують на те, що порівняльна характеристика відкритих поселень засвідчила спадковість елементів матеріальної культури та їх розвиток незважаючи на поступову зміну різних факторів. Вдалося також встановити, що окрім ординарних селищ землеробів у середньовічні часи, функціонували й спеціалізовані поселення, де розвивалися різноманітні ремесла, в залежності від наявної у цій місцевості сировини (Моця, Томашевський 1997, с. 28—42).

Натуральне господарство примушувало населення розвивати ремесла, котрі були необхідні для забезпечення їх діяльності й побуту, а також обміну із сусідами. Однак значно складнішим, ніж вважалося раніше, являється питання про зв'язки сільського ремісника з містом. Для низки виробництв сільський «колега» міського видобував і здійснював первинну обробку сировини, виготовляв напівфабрикати, котрі були необхідними як для сільського господарства, так і для міського ремесла, наприклад — залізоробного. Отже, опосередковано продукти сільського ремесла опинялися у сфері інтересів городян (зокрема соціальної верхівки), але цей зв'язок не був досить помітним, як, наприклад, відчуження основної продукції сільського господарства. Існували й безпосередні зв'язки ремісників сільських поселень і міського населення різних соціальних прошарків. Йдеться про наслідки спеціалізації господарської діяльності окремих сіл, що відбувалися не лише шляхом внутрішньообщинної спеціалізації, але і в межах спеціалізації декількох поселень.

Поряд із відкритими населеними пунктами, де основним заняттям було традиційне сільськогосподарське виробництво, існували і селища, де переважали ремісничі і промислові галузі або ж селища виключно ремісничі. Відомі села, жителі котрих займалися видобуванням та обробкою залізної руди, виготовленням речей із шиферу, гончарством. Соціальна роль таких селищ була різною, що обумовлювалося специфікою і характером якраз ремісничої діяльності, як і попитом на соціально-економічну продукцію, виготовлену в конкретній місцевості. Це могли бути вироби для внутрішнього попиту, що не виходили за межі сільської громади, продукція товарообігу між групою поселень, селищем та містом, а також продукція загальнодержавного попиту. Для міжобщинного попиту та обміну між містом і селом найважливішим було видобування й обробка залізної руди, виготовлення заліза й отримання напівфабрикатів-криць, котрі потрапляли на подальшу обробку як сільським, так і міським ковалям. Видобування та обробка шиферу для монументального будівництва мали загальнодержавне значення. Спеціалізовані селища ремісників були поселеннями сільського типу, а залежно від характеру виробництва, тривалими, постійними, або тимчасовими (Беляєва, Кубишев 1995, с. 96).

У післямонгольські століття української історії сільськогосподарські традиції розвитку

автохтонів продовжували переважати, звичайно трансформуючись згідно з вимогами часу. Так, у першій половині XVI ст. традиційний селянський уклад середньовічної України поступово зазнавав помітних змін внаслідок втілення як регіональних, так і загальнодержавних реформаторських проектів. Основною метою аграрної політики керманичів Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського являлося примноження державної казни за рахунок підвищення ефективності того ж сільськогосподарського виробництва. На основі ретельного обліку великокнязівської шляхетської та селянської землі передбачалося підвищити продуктивність фільваркових (а там, де їх не було — створення) і селянських господарств з метою збільшення, передусім, товарного збіжжя. Для цього великокнязівська влада прагнула усунути всі перешкоди, котрі зберігалися у структурі фільваркових та селянських земель, та створити умови для остаточного переходу таких господарств з метою застосування досконаліших землеробських систем. Необхідним ставав і більш рівномірний перерозподіл землі згідно з виробничими можливостями кожного окремого дворогосподарства та встановлення адекватної економічної спроможності останніх (одномірних у різних регіонах) податків й повинностей. У цілому ж аграрна реформа на українських землях мала відчутне суспільне значення. Насамперед, через наступ на селянське землеволодіння, посполиті повинні були відтіснитися на південний схід сучасної України, де значна їх частина згодом вплилася в козацьке середовище.

У другій половині XVI — першій половині XVII ст. відбулося, хоча й повільніше, але неухильне зростання кількості населення України, частка селянства в якому була значно переважаючою. У ці часи формування основ законодавчої бази кріпацтва загалом завершилося, особливо після входження українських земель до складу Речі Посполитої.

Нові кардинальні зміни у «селянському питанні» відбулися після повстання під проводом гетьман Б. Хмельницького і формування структур Української Козацької держави. Тоді кардинальної зміни зазнало становище селянства, яке з феодално-залежного й закріпаченого стану перетворилося на стан дрібних особисто вільних землеробів, які володіли правом власності (розділеної з державою) на землю й сільськогосподарські угіддя і вступу до козацького стану. Селяни вважали себе вільними людьми, що, безперечно, відповідало реальному стану

справ, а відтак не вбачали принципової різниці між власним становищем і становищем козаків (за винятком тієї обставини, що останні відбували військову повинність Війську Запорозькому). Власне, обов'язковість виконання військової повинності й становила головну ознаку відмінності соціальної функції козацтва порівняно із селянством (Історія українського селянства 2006, с. 118, 124, 133; 2003, 225).

У контексті цитованої вище праці слід звернути увагу на те, що тісним зв'язкам між містом і селом сприяли й особливості полковосотенного устрою Гетьманату: представникам реєстрового козацтва надавалися конкретні земельні наділи, а за отримання цих «вольностей» вірнопіддані й служили їй. Якраз так велося господарство фермерського зразка, що і стало підґрунтям козацького стану. Окрім права на володіння земельними маєтностями за реєстровими козаками закріплювався цілий ряд прав і привілеїв. Поруч із посполитими представники нового соціального стану податки сплачували якраз у місто чи містечко, де й перебували нові «сильні світу цього» (Горелов, Моця, Рафальський 2005, с. 258).

Але ще одне вищенаведене підтвердження тісних зв'язків міста і села у козацькі часи вказує на універсальність і повсюдність його поширення на міжнародному рівні: *«Однією із найважливіших особливостей розглянутого періоду феодального суспільства являється взаємопов'язаний розвиток і ствердження самого міста та перебудова села під впливом міста й товарно-грошових відносин у цілому. Взаємопов'язаність цих двох феноменів означає, що неможливо обмежуватися констатацією одностороннього впливу міста й товарного виробництва на село: немало істотних рис економіки, соціального й політичного устрою міста, сама спрямованість міської еволюції були обумовлені аграрною специфікою округи і всього регіону, в якому розміщувалося місто»* (Історія крест'янства в Європі 1986, с. 64). А це, в свою чергу, переводить розгляд піднятої тут проблеми ще в одну, більш узагальнюючу площину.

Історично і стадіально із терміном «середньовіччя» (винесеним у назву цієї праці), пов'язаний термін «феодалізм», тобто суть суспільної системи, для котрої характерним являється наявність двох основних соціальних стратів — феодалів-землевласників і залежних від них селян, а економічна основа державного ладу знаходиться у відношенні до конкретних земельних володінь та специфічній ієрархії: той, хто стоїть нижче (васал), отримає за служ-

бу земельний наділ (лен, фео́д чи ф'е́ф) і залежних селян від того, хто стоїть вище (сеньйора). «Бути людиною» іншої людини: у феодальному словнику не було більш поширеного словосполучення або такого, яке мало б повніший і точніший визначений смисл (Блок 2002, с. 158).

Але існувала і регіональна специфіка, зокрема у східноєвропейському регіоні. «Державність» феодалізму в Київській Русі знаходилася у державній приналежності земельних володінь, котрі роздавалися князем відповідної землі, але не просто як приватним володарем, а як главою держави» (Толочко 1992, с. 160). Особливості такої початкової моделі державотворення знаходили свої відголоски і в післямонгольські часи — аж до того факту, що в Російській імперії кріпацтво було відмінене лише у 1861 р., тобто набагато пізніше завершення середньовічних часів у більшості європейських країн.

Таку затримку суспільного розвитку в цій частині Європи можна пояснити й іншими факторами. *«Сільське життя із його неквапливою розміреністю й періодичною зміною виробничих сезонів, що вічно поверталися, було головним регулятором соціального ритму суспільства. Гранична відданість традиції, котра знаходила своє закінчене вираження в установці на старовину і у ворожості чи недовірі до будь-якої новизни, невідомої їй, відповідно, такої, що не отримала схвалення, консерватизм усього суспільного життя, починаючи із способів ведення господарства і форм поселення та закінчуючи навиками мислення, пануванням стереотипу в художній творчості, — чи не пов'язані ці корінні ознаки суспільної свідомості тієї епохи із переважанням селянства у ранньофеодальній структурі?»* (Гуревич 1990, с. 63).

На таке риторичне запитання може бути лише позитивна відповідь. Але феодальне суспільство одночасно є й аграрним суспільством, тобто протилежним за своєю суттю суспільству індустріальному. І у цьому відношенні усі складові повинні бути «притертими» один до одного. Зокрема це стосувалося і поселенських структур — міста і села, — котрі й розглядалися в цьому випадку. А такі роздуми знову схиляють нас до вищенаведених формулювань: «місто — центр концентрації, переробки та перерозподілу додаткового продукту» і «місто — центр сільськогосподарської округи», а не до протилежного твердження: «місто — центр ремесла і торгівлі» по відношенню до середньовічних часів у цілому. Перше в більшій мірі відповідало аграрній суті феодального світу на

відміну від послідуєчого індустріального, що знайшло фіксацію у протилежній вищенаведеної формулі.

Ще одним, і останнім у цьому випадку, прикладом такого вищенаведеного універсального явища являються спостереження за найбільш «ідеальним» для давньоруського суспільства сусідом — Візантією, де на різних етапах його розвитку від рабовласництва до феодалізму дослідники спостерігають аналогічну ситуацію:

«У античному полісі із найбільшою очевидністю виражалася соціально-економічна функція міста як центра, де збиралася і розпоряджалася додатковим продуктом підпорядкована йому округа. Право власності на такий продукт виражалася у самій безпосередній формі: місто в особистості окремих його громадян володіло усіма або ж основною частиною земель залежного від нього району. Бути громадянином означало у принципі бути землевласником, який виконував за рахунок ренти свої зобов'язання перед самоуправляючим колективом співгромадян, членом якого він являвся» (Большаков 1984, с. 16).

І далі хронологічно: «Висхідна маса населення міста переважно аграрна, сільська. Навіть якщо формально вважати, що на матеріалі Сарди маємо, так би мовити, до кінця до кінця аграризовану міську громаду, котра потім начебто відроджуватися для нового життя і, відповідно, більша частина аграрності візантійського міста може розглядатися як свого роду прямий спадок аграрного характеру античного, то у дійсності ми дозволимо собі в цьому вагатися. Формально може бути, що справа у тому, що ми не можемо все-таки недооцінювати той факт, що, за своєю суттю, місто все ж розкладається на окремі сільські поселення, села із достатньо самостійним існуванням. Таким чином, навіть у такому випадку нам здається більш справедливим висновок, що візантійське провінційне місто народжувалося заново і переважно із сільського аграрного поселення, котре у цілому вже не мало або ж не зберегло сталі міські традиції».

Судячи із тих же даних, його «уцілювання», поповнення, котре призвело в X ст. до зливання розміщених на території міста окремих сільських поселень у єдине місто, хронологічно співпадає із посиленням розорення вільного селянства. Те, що у місті і послідуєчого часу його аграрне населення складало до 60—70 відсотків, на наш погляд, може бути пов'язане не лише із спадком античної міської громади, але й з фактом допливу у місто, на міські землі нового сільського населення... Судячи з того, що являло собою місто, його торговельно-ремісничє населення й землеробсько-

чиновницька верхівка, яка у цілому, вірогідно, не дуже вже й потребувала покращення її поповнення у провіанті силами аграрного населення міста, не нагальна вимога у його примноженні викликало доплив сільського населення, а фіскальна політика держави, і відповідно, її результатом стало переважання міського «селянства», котре обумовило надалі величезну роль аграрних занять у візантійському феодальному місті. Це у подальшому призвело і до зростання товарного аграрного виробництва в місті й стало його істотною особливістю. Візантійське феодальне місто стає не просто центром збуту, перепродажу феодального господарства, але й центром їх виробництва, що на наш погляд, й визначило особливу роль візантійського міста феодальної пори у торгівлі сільськогосподарськими продуктами, у тому числі і на зовнішній ринок. Аграрний характер візантійського феодального міста багато в чому стимулював цю його діяльність» (Становление и развитие... 1986, с. 179—181).

Подібні паралелі між рабовласництвом і феодалізмом підштовхують до подальшого вивчення подібних аналогій у межах аграрного суспільства, котре має більш високий рівень відносно міжцивілізаційного нинішнього стану наукового розуміння функціонування людства у цілому.

- Беляєва, С. О., Кубишев, А. І. 1995. *Поселення Дніпровського Лівобережжя X—XV ст.* Київ.
- Біляєва, Світлана, 2012. *Слов'янські та тюрські світи в Україні (з історії взаємовідносин у XIII—XVIII ст.)*. Київ.
- Блок, Марк. 2002. *Феодальне суспільство*. Київ.
- Большаков, О. Г. 1984. *Средневековый город Ближнего Востока. VII — середина XIII в.* Москва.
- Бондар, О. 2015. *Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV—XVIII ст.: ілюстрований довідник*. Київ.
- Горелов, М. Є., Моця, О. П., Рафальський, О. О. 2005. *Цивілізаційна історія України*. Київ.
- Греков, Б. Д. 1952. *Крестьяне на Руси. С древнейших времен до XVII века*. Москва, кн. 1.
- Гуревич, А. Я. 1990. *Средневековый мир: культура безмолствующего большинства*. Москва.
- Древняя Русь. Город, замок, село*. 1985. (Серія «Археология СССР». Москва.
- Ельніков, Михайло. 2008. *Золотоординські часи на українських землях*. (Серія «Невідома Україна»). Київ.
- История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма*. 1986. Т. 2. Крестьянство Европы в период развитого феодализма. Москва.
- Історія української культури*. Київ, 2001, т. 2.
- Історія української культури*. Київ, 2003, т. 3.
- Історія українського селянства*. Київ, 2006, т. 1.
- Карлов, В. В. 1976. О факторах экономического и политического развития русского города в эпоху средневековья (к постановке вопроса). В: *Русский город (историко-методологический сборник)*. Москва, с. 32-69.
- Куза, А. В. 1983. Социально-историческая типология древнерусских укрепленных поселений IX — первой

- половины XIII вв. (Методика исследования). *Археологические памятники Лесостепного Подонья и Поднепровья I тысячелетия н. э.* Воронеж, с. 21-41.
- Куза, А. В. 1989. *Малые города Древней Руси*. Москва.
- Кузык, Б. Н., Яковец, Ю. В. 2008. *Цивилизации: теория, история, диалог, будущее*. Т. IV. Истоки и вершины восточнославянской цивилизации. Москва.
- Кучера, М. П. 1984. Размеры древнерусского города на территории Украинской ССР. В: *Древнерусский город*. Киев, с. 69-72.
- Литаврин, Г. Г. 1985. Византийское государство в VII—XII вв. *Раннефеодальные государства на Балканах VII—XII вв.* Москва, с. 99-131.
- Мальченко, О. 1996. Типологія замкових та міських фортифікаційних систем на південно-східному українському порубіжжі (кінець XIV — середина XVII ст.). В: *Наукові записки Інституту української історіографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського*. Київ, т. 1, с. 5-23.
- Моця, О. П. Томашевський, А. П. 1997. Просторові та еколого-господарські аспекти досліджень давньоруського селища Автунічі. *Археометрія та охорона історико-культурної спадщини*, 1, с. 28-42.
- Моця, Олександр 2000. Замки Київської Русі як соціальний тип поселення. *Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI—XVI століть*. Київ, с. 22-37.
- Носов, Е. Н. 2008. О путях становления городов Древней Руси. *Дьнеслово*. Киев, с.133-146.
- Панишко, С. 2011. Стіжкові городища Волині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 15, с. 329-337.
- Проблемы изучения древних поселений в археологии (социологический аспект)*. 1990. Москва.
- Русь в IX—XIV веках: взаимодействие Севера и Юга*. 2002. Москва.
- Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель)*. 2003. Київ.
- Становление и развитие раннеклассовых обществ. Город и государство*. 1986. Ленинград.
- Телегін, Д. Я. 1997. *Часи козацькі. Січі Запорозькі*. Київ.
- Толочко, А. П. 1992. *Князь в Киевской Руси: власть, собственность, идеология*. Киев.
- Толочко, П. П. 1989. *Древнерусский феодальный город*. Киев.
- Толочко, П. П. 2000. Еще раз о проблеме становления древнерусских городов. *Диалог культур и народов средневековой Европы*. Санкт-Петербург, с. 86-90.

Надійшла 21.01.2020

А. П. Моця

Член-корреспондент НАН України, професор, завідує відомою древнерусської і середньовікової археології Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0001-9032-0881, oldrus@ukr.net

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ПОСЕЛЕНЧЕСКИЕ СТРУКТУРЫ ЮГА ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

На протяжении последних десятилетий во многих странах Европы и Америки активно разрабатывается концепция «археологии поселений» в основе которой находится признание огромной роли древних населенных пунктов в процессе изучения и реконструкции социально-экономических институций различных разновременных человеческих коллективов и целых народов. В полной мере это относится и к населенным пунктам юга Восточной Европы — в первую очередь к территории современной Украины — в средневековые времена.

В данной местности зафиксированы многочисленные города, замки, открытые поселения, история которых в многих случаях насчитывает многовековую протяженность. В первую очередь это касается урбанистических центров, что устанавливается на основании письменных и археологических данных. В многих из них проводятся археологические исследования, но объемы современных полевых работ явно недостаточны для получения новой информации для дальнейшей реконструкции их развития в пространстве и времени. Да и сосредоточены они в основном лишь в зонах проведения современных строительных работ, а не там, где это необходимо для общего понимания жизни здесь на протяжении разных столетий.

При этом актуальным остается и вопрос взаимодействия составных структур на разных территориях и в разное время, что особенно важно для объяснения действия разных механизмов функционирования всех разновременных государственных организмов: Киевской Руси, Украинской Казаческой державы или же в составе различных иностранных образований — Великого княжества Литовского, Русского и Жемайтійського, Речи Посполитой и т. п. Но в целом вся имеющаяся в наличии информация убедительно подтверждает феодальный характер социальных структур средневекового времени у автохтонного населения на рассматриваемой в данном случае территории.

В связи с вышесказанным, уточнение используемой ныне терминологии, несомненно, следует скорректировать на предмет ее соответствия новой уточненной модели восприятия конкретной социальной структуры, которая постоянно развивалась в цивилизационном отношении на протяжении многих прошедших столетий в условиях именно аграрного общества, что, несомненно, накладывало отпечаток на все социальные структуры (в том числе и поселенческие) на протяжении всего средневекового периода в жизни каждого народа. Необходимо постоянно помнить и уяснять для себя принципиальные отличия между обществами аграрным и последующим индустриальным, у каждого из которых имелись отличительные главные черты, хотя в некоторых деталях оба могли в чем-то и накладываться.

К л ю ч е в ы е с л о в а: средневековья, феодализм, город, замок, село, социальный организм, государство, взаимоотношения, аграрное общество.

MIDDLE AGE SETTLEMENT STRUCTURES OF THE SOUTH OF EASTERN EUROPE

Over the past decades, in many countries of Europe and America, the concept of “archaeology of settlements” has been actively developed, which is based on the recognition of the enormous role of ancient settlements in the process of studying and reconstructing the socio-economic institutions of various diverse human groups and entire nations. This fully applies to the settlements of the south of Eastern Europe — first of all, to the territory of modern Ukraine — in medieval times.

In this area, numerous cities, castles, open settlements have been recorded, the history of which in many cases has a centuries-old extent. First of all, it concerns urban centers, which is established on the basis of written and archaeological data. Many of them carry out archaeological research, but the volumes of modern field work, are clearly insufficient to obtain new information for further reconstruction of their development in space and time. Moreover, they are concentrated mainly only in areas of modern construction work, and not where it is necessary for a common understanding of life here over the centuries.

At the same time, the issue of the interaction of composite structures in different territories and at different times remains relevant, which is especially important for explaining the effect of different mechanisms of functioning of all different-time state organisms: Kievan Rus, the Ukrainian Cossack State, or as a part of various foreign entities — the Grand Duchy of Lithuania, Rus and Samogitian, Polish-Lithuanian Commonwealth, etc. However, in general, all available information convincingly confirms the feudal nature of social structures of the middle ages time among indigenous population under consideration, in this case, territory.

In connection with the mentioned above, the clarification of the terminology currently used should undoubtedly be adjusted for its conformity with the new refined model of perception of a specific social structure, which has been constantly developing in a civilizational sense over the past many centuries under the conditions of an agricultural society, which undoubtedly left its mark on all social structures (including settlement) throughout the medieval period in the life of every nation. It is necessary to constantly remember and clarify for oneself the fundamental differences between agricultural and subsequent industrial societies, each of which had distinctive main features, although in some details both could overlap in some ways.

Key words: the Middle Ages, feudalism, city, castle, village, social organism, state, relations, agricultural society.

References

- Biliaieva, S. O., Kubyshev, A. I. 1995. *Poselennia Dniprovskoho Livoberezhzhia X-XV st.* Kyiv.
- Biliaieva, Svitlana, 2012. *Slovianski ta tiurski svity v Ukraini (z istorii vzaiemovidnosyn u XIII-XVIII st.)*. Kyiv.
- Blok, Mark. 2002. *Feodalne suspilstvo*. Kyiv.
- Bolshakov, O. H. 1984. *Srednevekovi gorod Blizhnego Vostoka. VII - seredina XIII v.* Moskva.
- Bondar, O. 2015. *Zamky ta fortetsi Chernihovo-Sivershchyny v XV-XVIII st.: iliustrovanyi dovidnyk*. Kyiv.
- Grekov, B. D. 1952. *Krestiane na Rusy. S drevneishykh vremen do XVII veka*. Moskva, book 1.
- Gurevych, A. Ya. 1990. *Srednevekovi mir: kultura bezmolstvuiushchego bolshynstva*. Moskva.
- Horielov, M. Ye., Motsia, O. P., Rafalskyi, O. O. 2005. *Tsyvilizatsiina istoriia Ukrainy*. Kyiv.
- Drevniaia Rus. Gorod, zamok, selo*. 1985. (Seriia Arkheolohiia SSSR). Moskva.
- Elnikov, Mykhailo. 2008. *Zolotoordynski chasy na ukrainskykh zemliakh*. (Seriia Nevidoma Ukraina). Kyiv.
- Istoriia krestianstva v Evrope. Epokha feodalizma*. 1986. Vol. 2. Krestianstvo Evropy v peryod razvytoho feodalizma. Moskva.
- Istoriia ukrainskoho selianstva*. 2006. Kyiv, vol. 1.
- Istoriia ukrainskoi kultury*. 2001. Kyiv, vol. 2.
- Istoriia ukrainskoi kultury*. 2003. Kyiv, vol. 3.
- Karlov, V. V. 1976. O faktorakh ekonomicheskogo i politicheskogo razvitiia russkogo goroda v epokhu srednevekoviia (k postanovke voprosa). In: *Russkii gorod (istoriko-metodologicheskii sbornik)*. Moskva, s. 32-69.
- Kuchera, M. P. 1984. Razmery drevnerusskogo goroda na territorii Ukrainskoi SSR. In: *Drevnerusskui gorod*. Kyiv, s. 69-72.
- Kuza, A. V. 1983. *Sotsialno-istoricheskaia tipologiia drevnerusskikh ukreplennykh poselenii IX - pervoi poloviny XIII vv. (Metodika issledovaniia)*. Arkheologicheskie pamiatniki Lesostepnogo Podonia i Podneprov'ia I tysiacheletii n. e. Voronezh, s. 21-41.
- Kuza, A. V. 1989. *Malye goroda Drevnei Rusi*. Moskva.
- Kuzik, B. N., Yakovets, Yu. V. 2008. *Tsyvilizatsii: teoriia, istoriia, dialog, budushchee*. Vol. IV. Istoki i vershiny vostochnoslavianskoi tsivilizatsii. Moskva.
- Litavrin, H. H. 1985. Vizantiiskoe gosudarstvo v VII-XII vv. In: *Rannefeodalnye gosudarstva na Balkanakh VII-XII vv.* Moskva, s. 99-131.
- Malchenko, O. 1996. Tipologiia zamkovykh ta miskykh fortyfikatsiinykh system na pivdenno-skhidnomu ukrainskomu porubizhzhii (kinets XIV - seredyna XVII st.). In: *Naukovi zapysky Instytutu ukrainskoi istoriografii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho*. Kyiv, vol. 1, p. 5-23.
- Motsia, O. P. Tomashevskiy, A. P. 1997. Prostorovi ta ekoloho-hospodarski aspekty doslidzhen davnoruskoho selyshcha Avtunychi. *Arkheometriia ta okhorona istoryko-kulturnoi spadshchyny*, 1, p. 28-42.

- Motsia, Oleksandr 2000. Zamky Kyivskoi Rusi yak sotsialnyi typ poselennia. Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Evropi. *Studii z istorii XI-XVI stolit*. Kyiv, p. 22-37.
- Nosov, E. N. 2008. O putiakh stanovleniia gorodov Drevnei Rusy. *Dneslovo*. Kyiv, p. 133-146.
- Panyshko, S. 2011. Stizhkovy horodyshcha Volyni. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*, 15, p. 329-337.
- Problemy izucheniia drevnikh poselenii v arkeologii (sotsiologicheskii aspekt)*. 1990. Moskva.
- Rus v IX-XIV vekakh: vzaimodeistviie Severa i Yuga*. 2002. Moskva.
- Selo Kyivskoi Rusi (za materialamy pivdennoruskykh zemel)*. 2003. Kyiv.
- Stanovlenie i razvitie ranneklassovykh obshchestv. Gorod i gosudarstvo*. 1986. Leningrad.
- Telehin, D. Ya. 1997. *Chasy kozatski. Sichi Zaporozki*. Kyiv.
- Tolochko, A. P. 1992. *Kniaz v Kievskoi Rusi: vlast, sobstvennost, ideologiya*. Kyiv.
- Tolochko, P. P. 1989. *Drevnerusskii feodalnyi gorod*. Kyiv.
- Tolochko, P. P. 2000. Eshche raz o probleme stanovleniia drevnerusskikh gorodov. *Dialog kultur i narodov srednevekovoi Evropy*. Sankt-Peterburh, p. 86-90.